

ALGISAL YAPIDAN KAVRAMSAL SEMBOLİK YAPIYA GEÇİŞ SÜRECİNDE EFSANELERDE GELENEKSEL DENEYİM BİLGİSİ

TRADITIONAL EXPERIENCE KNOWLEDGE IN LEGENDS IN THE PROCESS OF TRANSITION FROM PERCEPTUAL TO CONCEPTUAL SYMBOLIC STRUCTURE

Gülnaz ÇETİNKAYA*

ÖZ: Yüzyılların geleneksel deneyim belleğinin şekillendirdiği anlatılardan biri olan efsaneler, nesne-insan ve mekân ilişkisinin kültürel yorumlarla aktarıldığı sözlü kültür yaratılarından biridir. Bu sözlü kültür yaratılarında doğa ile etkileşim neticesinde oluşan ve yüzyıllar boyunca aktarılan geleneksel bilgi, yaşanan coğrafyanın zorlu şartlarında hayatta kalabilmenin, ahlaki tutum ve davranışların, toplumsal değerler temeline dayalı olarak yaşatılmasının kodlarını anlatmaktadır. Yüzyıllara dayalı kültürel kodları aktaran efsanelerde doğa, mekân, nesne ve insan ilişkisinin çok boyutlu kavramsal sembolik anlatımının temelinde algıya dayalı gözlem ve bilgiler yer almaktadır. Bireyin yaşadığı dünyayı anlamlandırma çabası ilk olarak çevresindeki olay, nesne, durum vb. algılamasıyla başlamaktadır. Algılanan her bir unsur, bireysel belleklerde farkındalık yaratmakta, farkındalık yaratan bu unsurlar ise daha sonra toplumsal belleğin kabulleri ve değerleri ile de birleşerek kavram haline dönüşmektedir. Kavram haline dönüşen her bilgi, içeriğini farklı sembolik öğelerle desteklemekte ve oluşturulan bu sembolik metinler dil vasıtasıyla gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. Bu aktarımın en önemli araçları sözlü kültür ürünleridir. Sözlü kültür ürünleriyle aktarılan bilgi, bireyin yaşadığı çevreye izler bırakmasının ve oradan etkilenmesinin kültürel, ekolojik, dilbilimsel, ontolojik kodlarını oluşturmaktadır. Bu kodları şekillendiren bireyin deneyim temeline dayalı yaşamışlıklarıdır. Görerek, duyarak, yaşayarak edinilen bilgi, yüzyıllar sonrasına estetize edilmiş bir anlatı kurgusu içerisinde yaşanan coğrafyanın şartlarına uyumun ifadesi olarak aktarılmaktadır. Ekolojik yarar, toplumsal değerleri devam ettirme, bireyin doğa ve toplumla uyumlu yaşayabilmesinin çağrışım, benzerlik temeline dayalı sembolik ifadesi olan efsanelerde, algı ile başlayıp kavramsal sembolik anlam kazanan geleneksel deneyim belleğinin işlevsel çözümlemesi bu çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Algı, kavram, efsane, kültürel bellek, doğa, gelenek, deneyim.

ABSTRACT: *Legends, one of the narratives shaped by the traditional memory of experience of centuries, is one of the oral cultural creations in which the relationship between object-human and space is conveyed through cultural interpretations. In these oral cultural creations, the traditional knowledge, which is formed as a result of interaction with nature and transferred for centuries, describes and maintains the codes of survival in the harsh conditions of the geography and the survival of moral attitudes and behaviors based on social values. In the legends that convey cultural codes based on centuries, perception-based observations and information are the basis of the multi-dimensional conceptual symbolic expression of nature, space, object and human relations. The effort of the individual to make sense of the world he / she lives in is firstly the event, object, situation and so on. It starts with the perception. Each*

* Öğr. Gör. Dr. - Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Ankara - gctinkaya@hacettepe.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-5099-394X)

This article was checked by Turnitin.

perceived element creates awareness in individual memories, and these elements that create awareness later become a concept by combining with the acceptances and values of social memory. Every information that turns into a concept supports its content with different symbolic elements and these symbolic texts are transferred to future generations through language. The most important tools of this transmission are oral culture products. The information conveyed by oral culture products constitutes the cultural, ecological, linguistic, and ontological codes of the individual leaving traces on the environment in which he lives and being affected from it. It is the experiences of the individual that shape these codes. The knowledge gained by seeing, hearing and living is conveyed as an expression of harmony with the conditions of the geography lived in a narrative fiction that has been esthetized for centuries. The functional analysis of traditional experience memory, which starts with perception and gains a conceptual symbolic meaning, will be the subject of this study in legends, which are symbolic expressions based on ecological benefit, maintaining social values, the association of the individual with nature and society, and a symbolic expression based on similarity.

Keywords: Perception, concept, legend, cultural memory, nature, tradition, experience.

Giriş

“Gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâye” (Sakaoğlu, 1992: 15) olarak tanımlanan efsaneler; sosyo-kültürel ve coğrafi yapının biçimlendirdiği tarihî, mitolojik, geleneksel bilgilerin yani ortak kültürel yaşantının unsurlarının ortak anlamsal kodlarla günümüze kadar taşınmasını sağlayan anlatılardır. Yaşanılan coğrafyanın zorlu şartlarında kişinin hayatta kalabilmesini sağlayacak şekilde formüle edilmiş sözlü anlatılar olan efsaneler, inanç unsurları ile bezenmiş, edebî ve bireysel yaratıcılıkla zenginleştirilmiş sözlü kültür ürünleridir.

Efsaneler, bilinmeyenler için başvurulmuş bir kaynak, sosyal yaşam için vazgeçilmez bir rehber olarak insanların hayatlarında yüzyıllar boyunca önemli işlevler yüklenmiştir. Bireyler, sahip oldukları bilgilerini, deneyimlerini içinde yaşadığı toplumun değerlerini ve kolektif belleğini bireysel yaratıcılıklarını da katarak kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmışlardır. Bu aktarımda bireysel yaratıcılık ve hayal gücünün sınırlarını, yaşanılan toplumun, zamanın, mekânın, kültürün ve coğrafyanın özellikleri belirlemiştir. İnsanın içinde bulunduğu çevreyi gözlemlemesi, benzerlikler, çağrışımlar ve ilişkilendirmeler yoluyla anlamlandırması süreci ve mekân, insan, nesne, olay çerçevesinde oluşturduğu anlatı kurgusu efsanelerin oluşumunda oldukça etkilidir. Efsanelerde, bu unsurlarla ilgili bilgi, yüzyılların tecrübesine ve geleneğin deneyim belleğine dayalı olarak sembolik anlamlarla kodlanmakta ve sözlü kültürde anlatı geleneği ile aktarılmaktadır. Dış dünyayı anlamaya yarayan bilgi, böylelikle sözlü kültürde mit, efsane, masal, türkü, mâni vb. edebi bir kurgunun içerisinde harmanlanarak sosyal hayatın çok işlevli bir unsuru olmaktadır.

Deneyimlerin, tecrübelerin, hayal gücünün söz ile somutlaştığı sözlü kültür yaratısı olan efsanelerin temelinde insanın kendi dünyasını oluşturan nesnelere, olayları ve durumları anlamaya çalışmasının ilk basamağı olan algılar, yer almaktadır. “Duyular yoluyla alınan bilginin seçilmesi, düzenlenmesi, yorumlanması süreci; bir uyarı aracılığıyla varlıktan duyular

yoluyla bilgi sahibi olmak” (Porteous, 1996; Bell, 1999) olarak tanımlanan algılar, efsanelerde estetize edilmiş geleneksel doğa bilgisinin temelini oluşturmaktadır. Çoğu efsanenin ortaya çıkışında ilk olarak içinde yaşanılan doğanın gözlenmesi, nesnelere ve varlıkların özelliklerinin ayrıntılı incelenmesi ve bunlarla ilgili duyu organlarından gelen bilgilerin seçilmesi, düzenlenmesi yani algılanması, benzerlikler, çağrışımlar, ilişkilendirmeler yoluyla anlamlandırılması ve kavram haline dönüştürülmesi söz konusu olmaktadır. Efsanelerde herhangi bir mekânın, nesnenin, bitkinin nedenine ve kökenine dayalı açıklamalar, insanın zihninde bitmek tükenmek bilmeyen merak duygusunun, yaşadığı çevreyi anlamlandırmasının, korkularını, endişelerini ya da doğadaki tehditleri kontrol altına almaya çalışmasının sonucudur. Bilinmeyene dair yapılan her bir açıklamada birey, “kendiliğine ait imgeleri”ni oluşturmakta ve böylelikle kendi iç gerçekliğinin dış vurumunu sağlamaktadır. Çünkü “özne dış gerçeklikle ilişki içinde iç gerçekliğini oluşturur. Dış gerçekliğin nesnelere, iç gerçeklikte kendi özelliklerinin taşıyıcısı olan imgelerle zihinsel nesnelere temsil edilir” (Saydam, 2013: 44). Bu bağlamda doğa, mekân ve çevre ile ilişki bilişsel, duygusal ve duyusaldır. Algılananın hatırlanabilir olması, bireyin dünyasında sembolik anlam kazanması da bu durumu açıklar niteliktedir. Kendi dışımızda fiziksel bir gerçeklik olarak var olan doğayı hafıza, anı haline getiren de algılarla başlayan sembolik anlamlandırmalardır. Algılanan yapının sembolik anlam kazanması, kültürel kod olarak aktarılması ve hatırlanması ise kültürel aktarımı sağlayan söz ile ilgilidir. “Bir nesnenin ya da olayın sözcüklerde ya da simgelerde dile getirilen zihinsel tasarımı” (Gander ve Gardiner, 2004: 548) olarak tanımlanan kavramsal yapı dil (standart dil sistemi) ile gerçekleşir (Şerif, 1996: 468). Dil, algısal düzeyden kavramsal sembolik düzeye geçişin en önemli araçlarından biridir. Çünkü zihinsel tasarımlar, ancak sözle somut bir şekil alır. Böylelikle her bir efsane sembolik yapısı ile hayatın ve toplumun farklı alanlarıyla ilgili bilgilerin kodlandığı bir yer haline gelmekte, bireylerin hafızalarına yerleşen bu kodlar, sözlü olarak yaratılmakta, kültürel ve bireysel bellekte kaydedilmekte ve dil vasıtasıyla da kuşaktan kuşağa aktarılmakta ve hatırlatılmaktadır.

Geleneksel Deneyim Bilgisi ve Doğa

Efsaneler, “daha çok gelenek kültürü bağlamında yaşamını sürdüren birey ve toplumun doğayla etkileşimlerinin ürünü ve bütünü olarak tanımlanan” (Özdemir, 2018: 5-6) geleneksel bilgiyi, deneyimi ve insanlığın çevreyle uyumlu bir şekilde yaşayabilmesinin kültürel kodlarını yüzyıllar boyunca aktarmış ve yaşatmıştır. Sözlü kültür belleğinde yaşatma anlatma ve aktarmadan geçer. Anlatılarak, aktarılarak doğadaki pek çok varlığın varoluşunun özüne dair kültürel bellek temeline dayalı söylemler oluşturulmaktadır. Bu söylemlerin oluşturduğu kodlar, şifreler, haritalar yüzyıllar sonrasında yaşayan kuşaklar için adeta yol gösterici birer pusula gibidir. İnsanlığın hayatta kalmasının yüzyılların deneyimine

dayalı pusulaları olan efsanelerde doğanın kendi içindeki bütünlüğünü kavramak kişinin bu bütünlük içindeki yerini kavramasından geçmektedir. Çünkü “ben’in esas işlevi bir imge ile özdeşleşmek, bir kültürel imge halinde kendini görmektir” (Tura, 2004: 184). Efsaneler, mitolojiler gibi pek çok sözlü anlatı insanın sadece biyolojik bir varlık olmanın ötesinde düşünen, sorgulayan, hayal kuran ve yaratan bir kültürel varlık haline gelmesini sağlamaktadır. Böylelikle “doğanın ve doğaüstünün güçleri, öznenin iç gerçekliğini yerleştirdiği ve iç dinamiklerini kavramak için kullandığı araçlar” (Saydam, 2013: 50) haline gelmektedir. Bireyin kendi dışındaki dünyayı anlamlandırması, kendini tanımasını ve evren içindeki yerini tanımlamasını sağlar. Çünkü “zamanda ve uzamda varoluş ilişkisiyle mümkündür” (Saydam, 2013: 36). Birey, içinde bulunduğu mekâna ve bu mekânda yer alan nesnelere, varlıklara göre “kendiliğini” tanımlar, yaşam içindeki varoluşunun izlerini yaratır ve doğada kendine ait izler bırakır. Böylelikle doğa, algılanan ve görünen olmanın dışında bireyin kendini anlatmasının ve aktarmasının, kendi dışındaki dünyayı anlamlandırabilmesinin en önemli kaynağı haline gelir. Doğa yaratım için temel kaynak, hatırlama ve aktarım için de referans çerçevesidir. “Geleneğin laboratuvarı doğadır.” (Özdemir, 2018: 7).

Bireyin çevre ile olan etkileşiminin üst düzey kurgusal anlatıları olarak efsaneler, doğa ile olan bütüncül ilişkinin söze yansıyan söylem haritalarıdır. Bu anlatılarda mekânın, insanın, doğanın karşılıklı etkileşimi korumacılık, ekolojik fayda, sosyal düzen ve denge temeline dayalıdır. Var olan her şeyin özellikleri kendi dünyası içinde anlamlıdır, faydalıdır ve gereklidir. İnsanın doğa ile etkileşimi, bu gerekliliği kendi iç dünyasında kurgusal ve anlamsal olarak çözümlemesinden kaynaklanmaktadır. “Neden”i anlamaya çalışmak, bireyin kendi dünyasındaki gerçekliğini ve yerini bütünlleştirici bakış açısıyla ortaya koymayı sağlar. Bu özelliği ile efsaneler, bireyin kendini nerede gördüğünün, sosyal dünya içinde konumunun ne olduğunun cevabı olur. Korkunun, kaygının ve bilinmezliğin metaforlaşması, simgesel anlam kazanması doğayı çok iyi gözlemleyen, doğanın gizli bilgisine sahip olan belleğin yarattığı sözlü kültür ürünleriyle gerçekleşmektedir ve “geleneksel ekolojik bilgiye sahip topluluklar, onları çoklukla ruhsal ve kutsal zeminde öznel bir görüşle değerlendirmekte ve kuşaktan kuşağa sözlü olarak kesintisiz bir biçimde aktarmaktadır” (Yolcu ve Aça, 2019: 864). Böylelikle algılanan unsurlar kültürel bellekte derin anlamlara sahip olmakta bir duygunun, bir ihtiyacın karşılanmasına hizmet etmektedir. Kültürel yapı içerisinde anlatılan her efsane, mit, söylenen mâni ya da türkü sadece estetik yaratıcılığın değil aynı zamanda doğaya dayalı algısal bilginin, felsefenin, psikolojinin, hekimliğin, varoluşun, kültürün genetik kodlarının bir ürünüdür. İnsanın doğa ile ilişkisi, uyum içinde yaşamaktan ve yaşatmaktan geçmektedir. Bozmak, değiştirmek ve dönüştürmenin doğadaki ve insan psikolojisindeki karşılığı yıkımdır, yabancılaşmadır, yalnızlaşmadır, ötekileşmedir.

Efsanelerde geleneksel bilgi, deneyim belleği ile şekillenir ve bu bilgi, “gelenekselin doğayla olan ve asırları aşan deneyimlerinin sürekli gözden geçirilerek güncellenen gerçekçi çıktılarıdır” (Özdemir, 2018:7). Deneyim belleğini şekillendiren en önemli öge ise insanın doğa ile ilgili gözlem, duyum ve algılarıdır. Bireyin içinde bulunduğu doğa ile ilgili tecrübeleri, deneyimi ve doğayı okuma biçimleri efsanelerde toplumsal hayatın yol göstericisi ve tehlikelerin uyarıcı kodu olarak işlev görmektedir. Çünkü “insanın etkinlikleri yalnızca mevcut yaşamın acil gerekleri tarafından değil, aynı zamanda önceki kuşakların standartlaşmış genellemeleri ve gelecekle ilgili pek çok emeliyle de düzenlenmektedir” (Şerif 1996: 27-28). Bu açıdan her bir efsane, deneyim temeline dayalı olarak hayatın farklı unsurlarını hatırlatıcı, tanıtıcı, aktarıcı ve yol göstericidir. Yaşam tarzının doğaya sıkı sıkıya bağlı olduğu toplumlarda algılar, gözlemler, tecrübeler, halk felsefesinin, takviminin, hekimliğinin, sağlığının, sosyal hayatın devamlılığının en önemli yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda estetik yaratımlar sadece bir duygunun aktarımının değil aynı zamanda toplumsal yaşamda işlevsel bir bilginin aktarımının da aracı olmaktadır. Bu özelliği ile “geleneksel ekolojik bilgi, durağan bir bilgi değildir, kuşaktan kuşağa aktarıma sahip devingen bir yapıya sahiptir” (Yolcu ve Aça, 2019: 866). Divânü Lugâti't -Türk'te yer alan “örtendi” kelimesinin açıklaması da bu durumun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Doğaya dayalı bir gözlem, toplumsal yapıda hoş, iyi, değerli ya da kötü, değersiz olarak nitelendirilen bir kişi, olay ve durumla şu şekilde ilişkilendirilmiştir:

Örtendi: “örtendi neğ: nesne yandı”, (örtenür-örtenmek.) Güneş indikten sonra bulutların kızardığı zaman “bulut örtendi” denir. Türkler bunu uğur sayarlar. Şu savda dahi gelmiştir: “tünle bulut örtense ewlük urı keldürmişçe bolur. Tanğda bulut örtense ewge yağı kirmişçe bolur: akşamlayın bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tanlıyan bulut kızarırsa eve düşman girmişe benzer.” Türkler, sabahleyin bulutun kızarmasını uğur saymazlar. (Cilt I: 251)

“Akşam bulutu kızarırsa havayı hoş bil, sabah bulutu kızarırsa sırtını yaş bil.” şeklinde günümüzde de yaşayan gözlem ve deneyim temeline dayalı doğa bilgisi, kişileri meydana gelebilecek meteorolojik olayların sonuçlarına dair uyarma ve tedbir alma amacına yönelik olarak kodlanmıştır. Böylelikle “geleneksel bilgi belleği insanoğlunun birbirleriyle ve doğayla etkileşimleri sonucunda yaratılmış, aktarılmış ve zenginleştirilerek yaşatılmaya devam etmiştir” (Özdemir,2018:2). Bu durumun bir başka örneğini “Kervankıran” efsanesinde görmemiz de mümkündür. Bu efsanede coğrafi bilgi temeline dayalı tecrübenin aktarımının uyarıcı kodları görülmektedir. “Kervankıran” kelimesi efsaneyi bilen bir kişi için basit bir adlandırma değil; doğanın rehberliğinde yoluna devam edenler için hayat kurtarıcı bilgiler içeren kültürel koddur. Bu açıdan geleneksel bilgi

“gelenekle ve gelenekte yaşayanların gözlem ve denemelerinin ürünü”dür (Özdemir, 2018: 6).

Doğa bilgisinin dile yansıyan uyarıcı kodlarını belirli bir coğrafi oluşumun kökeninin anlatıldığı efsanelerde de görmek mümkündür. Bu anlatılarda yaşanan coğrafyanın deneyim belleğine dayalı özellikleri de anlatı kurgusu içerisinde aktarılmaktadır. Özellikle su baskınları, sel, fırtına, toprak kayması vb. doğal olaylar ve afetler, efsane kurgusu içerisinde coğrafi bir özelliğin, bir yerleşim yerindeki göçe dayalı hareketliliğin, yer değiştirmenin ya da coğrafi bir oluşumun nedenini anlatmaktadır. Dağ, göl gibi coğrafi oluşumlardan bahsedilirken aynı zamanda bölge ve yer ile ilgili ekolojik ve coğrafi bilgiler aktarılmakta ve yapılmaması gerekenler yaşanan coğrafyanın tehlikelerine karşı uyarıcı kod olarak anlatı içinde yerini almaktadır. Böylelikle “yerel koşullara adapte edilmiş uzun vadeli ampirik gözlemlere dayanan bu bilgi, çevrenin sağlıklı bir şekilde kullanılmasını ve kontrol edilmesini sağlamakta ve yerli halkın çevresel değişikliklere uyum sağlamasına olanak tanımaktadır” (Yolcu ve Aça, 2019: 863). Örneğin Tortum¹ gölünün oluşması, ilgili efsanede bir çobanın yüksek sesle bağırması sonucunda dağdan düşen kayanın Tortum Çayı’nın önünü kapatması olayına dayalı olarak anlatılmaktadır. Bu efsanede gölün nasıl oluştuğu ile ilgili olay anlatılırken aynı zamanda o coğrafyanın bir özelliğine dayalı uyarıcı bir kod da aktarılmaktadır. Bu coğrafi bilgi temeline dayalı kod ise yüksek ses vb. fiziki olaylar neticesinde bölgede toprak kayması, yüksek bir yerden kaya düşmesi ya da kışın çığ düşmesinin olabileceği bilgisidir. Çavuşçu Gölü ve Ilgın ile anlatılan bir başka efsanede yerleşim yeri olan Çavuşçu’nun çukur bir alanda olduğuna ve burada özellikle kışın sel felaketleri yaşandığına bu nedenle Çavuşçu’daki yerleşimin bugün Ilgın olarak nitelendirilen yere kaydırıldığına dair bilgilere yer verilmektedir. Bu efsanede Çavuşçu Gölünün olduğu bölgenin o dönemde yerleşime uygun olmadığını deneyim temeline dayanan coğrafi bilgisi, o bölgenin tehlikeli olduğunun uyarıcı kodlarını aktarmaktadır. Bu anlatılar, insanoğlunun yaşadığı coğrafyanın özelliklerini bilmesinin ve buna uygun bir şekilde yaşamasının bir sonucu olarak anlatılmakta ve aktarılmaktadır. Bu anlamda bir önceki kuşağın tecrübesi bir sonraki kuşak için yaşanmışlıkların geleneksel anlatıyla aktarılan bilgisi olarak giz ve bilinmez olmaktan çıkmaktadır. Bu bağlamda “geleneksel bilgi ve deneyim belleği, işlevini koruduğu sürece nesiller arasında aktarılarak yaşatılmış ve yaşatılmaya da devam etmektedir” (Özdemir, 2018: 6).

Efsanelerde geleneksel çevre bilgisi toplumsal bir yarar sağladığı gibi aynı zamanda ekolojik bir yarar da sağlamaktadır. Genellikle belirli mekân, bitki ve hayvanlarla ilgili olarak inanç temeline dayalı anlatılarda, bu unsurları koruma, onlara dokunmama ve zarar vermeme anlayışı ön plana geçmektedir. Toplumsal değerlerle birleştirilen bu anlatılarda kontrolsüz

¹ Efsanelerin tam metinleri için bk. (Sakaoğlu, 2013: 129-131).

yok etme ve zarar vermenin önüne kutsal, uğurlu ya da uğursuz olarak yapılan nitelendirmelerle geçilmektedir. Böylelikle doğanın kendi içindeki ekolojik bütünlüğünün korunmasına halk anlatıları katkı sağlamaktadır. Çünkü “toplumsal yasaklar ve tabular ile ekolojinin korunması arasında bir ilişki vardır. Folklorun bir parçası olan tabu ve kaçınma davranışlarının ekolojik korumaya dolaylı yoldan olumlu etkilerinden söz edebiliriz.” (Yolcu ve Aça, 2019: 867) Bunun örneğini Ardıcılık Mevkii adlı efsanede görmek mümkündür:

“Seydi Sultan, askerleriyle birlikte bir gün türbesinin bulunduğu yere gelir. Düşmanları ile çok kanlı bir savaşa tutuşurlar. Düşmanlarını yenerlerse de Seydi Sultan’ın başı gövdesinden ayrılır. Sultan başını yerden alıp koltuğunun altına yerleştirir, askerlerin önüne geçer. Bu durumu gören bir kadın şaşırır, “Bu ne haldir ya Rabbim” diye düşünmeye dalar. Dayanamayıp askerlerden birine sorar: “Bu nasıl iştir oğlum, başı koltuğunda olduğu halde orduyu nasıl idare ediyor?” Kadın bu sözleri söylemiş, ama biraz sonra söylediğine pişman olmuş. Bu sözün üzerine Seydi Sultan kılıcını yere saplar, orada ruhunu Allah’a teslim eder. Askerleri de ardıc ağacı olur. İşte buraların ardıcılık olmasının hikâyesi budur. Fırat nehri üzerine köprü yapılırken bu ardıcardan istifade edilir. Ağaçları keserek köprünün muhtelif yerlerinde kullanırlar. Köprünün bittiği gece Seydi Sultan türbesinden kalkarak köprüyü darmadağın eder, her şeyi suya atar. Oradan geçen bir yolcuyu yakalayıp bir daha hiçbir surette ardıc ağaçlarının kesilmemesini tembih eder. O günden sonra bir daha ardıc ağaçlarını kesmezler.” (Sakaoğlu, 2013: 73-74).

Doğa ve doğa ile ilgili unsurlar efsanelerde kural, düzen ve manevi değerlerin anlatımı için de kullanılmaktadır. Bu bağlamda geçmişin kültürel değerlerinin tanıtıldığı, aktarıldığı, hatırlatıldığı efsanelerde değerler, ahlaki tavır ve tutumlar, kural haline getirilen ve içselleştirilen davranışların anlatımı ve aktarımı sosyal normların oluşumuna neden olmakta, bu normlar da sosyal hayatı devam ettirici, düzeni sağlayıcı, kişilerin hayatlarını kolaylaştırıcı olarak işlev görmektedir. Efsanelerde toplumsal yaşamın manevi değerleri ile ilgili anlatılan bir olayın olumlu ya da olumsuz sonuçları belirli davranışları gerçekleştirme ya da gerçekleştirilmeye neden olmaktadır. Anlatılanların davranış olarak kabul edilip benimsenmesi efsanenin diğer türlerden ayrılan en önemli özelliklerinden biridir. “İnanıp” “inanmama” şeklinde işleyen süreç, gerçek olduğunu düşünme, inanma ve davranış haline getirme şeklinde sonuçlanmaktadır. “Uğur sayma” “uğursuz olarak kabul etme” vb. gibi nitelendirmeler davranışı yapma ya da yapmamada etkili olabilmektedir. Bu açıdan kavramsal hale dönüşen ve benimsenen yapılar, toplumsal yaşamın diğer süreçlerini de etkilemekte toplumsal davranış ve kuralların oluşumu sağlanmaktadır. Değerlerin davranışa dönüşmesi sürecinde efsanelerde kullanılan doğa ile ilgili algısal yapılar, ifadeler, belirli bir mekânda, yer ve zamanda geçen örnek olaylar, toplumsal yapıda kabul edilen davranışı benimsetmeye yönelik olarak işlev görür. Efsanelerde anlatılan kötü bir olay, bunun yarattığı sonuçlar ve bunun

örnek olaylarla sunumu bir ahlaki değer ve tutumun oluşmasını sağlayabilmektedir. Böylelikle “değişik nesnelere değişik durumlarda ortaya çıkan yaşantıların çökeltisi, yani ‘bellek’ bilişsel, duygusal, duysal bileşenleriyle öznenin karşılaştığı yeni nesnelere ilişkisini, örneksemeli ve nedensel koşulluklarıyla belirlemektedir” (Saydam, 2013: 47). Örnek olay temeline dayalı kurgulanmış anlatı, düşünsel ve davranışsal süreçleri biçimlendiren unsurlar olarak işlev görür. İyilik yapanların başına gelen olumlu olaylar, kötülük yapanların başına gelen olumsuzluklar, tecrübe temeline dayalı gözlemlerin sembolik kodlarıdır. Örnek olay kişiye cömert olmayı, yardımseverliği, iyilik yapmayı; kötülük, yalan, vb. olumsuzluklardan kaçmayı telkin eder. Bu nedenle efsanelerde sonuca odaklanmak önemlidir. Dikkat çekme, ihtiyacı ve problemin çözümünü belirleme, problemin çözüm sonrası görünümü, ahlaki değerleri benimsetme süreçlerinde efsaneler ve efsanelerde anlatılan doğal felaketlere dayalı olaylar oldukça etkilidir. Anlatılan belirli bir problem temeline dayalı her bir olay, tecrübe, yaşanması muhtemel olaylar için bir çözüm önerisi sunmaktadır. Olayların neticesinde yaşananlar da bireyleri davranışı gerçekleştirme ya da gerçekleştirilmeme konusunda harekete geçirmektedir. Bu anlamda neden, herhangi bir davranışı benimseyip tutum haline getirmede itici bir güç olarak görülmektedir. Nedeni; yararlılık, kutsal olma, değerli olma vb. gibi unsurlarla desteklemek de anlatılan olayın kabul edilebilirliğini artırmaktadır. Kaçınma davranışı belirleyen de bir olayın yarattığı olumsuz sonuçlardır.

Efsanelerde toplumsal değerlerin aktarımında doğadan ve doğadaki varlıkların algısal özelliklerinden faydalanmak anlatılanları somutlaştırmakta ve “soyut bir şeyi somut bir şeye bağlamak ise idraka yardımcı olmaktadır” (Groh, 2019: 200). Toplumsal değer ve kuralların soyut yapısını anlaşılır ve açıklanabilir kılan, efsanelerde anlatılan olayların gerçek yaşamla olan bağlantısıdır. Bunu sağlayan da insanın kendi varlığının dışındaki nesne, mekân ve doğa gibi gerçeklik alanlarıdır. Gerçeklik alanlarıyla ilgili somutlaştırmalar, anlatı kurgusu içinde benzetmeler, çağrışımlar ve metaforlarla sağlanmaktadır. Groh, metafor dilinin soyut olanla somut olanı birbirine bağladığını ve duyguların da ilgili oldukları duyularla (sıcak, soğuk, sert vb.) aktarıldığını dile getirmektedir (Groh, 2019: 201). Bu bağlamda kavram ve yargıların anlatımı da özellikle efsanelerde doğa ve nesnelere dünyasından elde edilen duysal ve algısal bilgilerle yakından ilişkili olmaktadır. Özellikle taşın dönme, taş kesilme ile ilgili efsanelerin çoğu toplum tarafından onaylanmayan bir davranıştan kaçmanın ya da onaylanmayan bir davranışı gerçekleştiren kişinin başına gelen olumsuz bir durumun somut sonucu olarak görülmektedir. Taşın cansızlığı, hareketsizliği toplumsal cezanın metaforik anlatımına temel teşkil edilmektedir. Bu metaforun alt yapısını ise algısal bir bilgi oluşturmaktadır. Bu bağlamda pek çok yerde karşılaşılan “gelin kayaları ya da ağlayan kayalar” ile ilgili efsaneler, çevrede görülenlere yapılan algısal bir yorumlama ile başlamaktadır. Bunlar, kayanın çok fazla olmadığı yerlerde

bulunmakta ve değişik şekillerde olmaktadır. İnsanlar, bunları görmekte ve şekillerinden dolayı onlara değişik anlamlar yüklemekte, ad vermekte ve bir anlatı kurgusunun içerisine yerleştirmektedirler. Nesnenin özellikleri (kayanın içinden akan su, insan şekline benzeyen kaya) ile ilgili duyu organlarından gelen bilgi, zihinde çağrışım ve benzerlik temeline dayalı kaydedilmektedir. Algılama, fark etme, dikkat etme sürecinden sonra gelen gözlemler, gözlemlere dayalı olarak yaşanan deneyim ve tecrübeler sonucunda kavramların ve bu kavrama bağlı anlatı kurgusunun içeriği oluşmaktadır. Böylelikle taş kesilme motifi, kötülüğün, cezanın, kaçma davranışının algısal temele dayalı kavramsal sembolik anlatımına dönüşmektedir. Taş kesilme efsanelerinden biri olan “Şahitler Kayası” adlı efsanede toplumsal yapının kuralları hatırlatılarak yalan söylemenin bireylerin başına getireceği olumsuzluklara şu şekilde vurgu yapılır:

“Afyon’un yakın köylerinden birinden altı kişi şahitlik için köye inerler. Mahkemeye varırlar. Hakim kendilerine sorar:

“Doğru söyleyeceğinize yemin eder misiniz?” Onlar da sırayla cevap verirler: Evet doğru söyleyeceğim, eğer yalan söylersem Allah beni taş etsin.”

Hepsi de kendilerine sorulan sorulara cevap verirler. Hakimler mahkemeyi karar bağlarlar. Bunlar da işleri bittiği için yine hep birlikte köyün yolunu tutarlar. Tam, bugün Şehitler Kayası denilen yere gelince hep birlikte taş kesilirler. Daha sonra onların köye gelmediğini görenler, mahkemede söyledikleri sözlerin yalan olması sebebiyle taş kesildiklerini anlarlar.” (Alptekin, 2014: 80).

Toplumsal değerlere uymamanın cezası da efsanelerde genellikle ekolojik bir felaketle (kuruyan nehir, taşa dönüşme, sel, ot ve bitkinin yeşermemesi vb.) birlikte anlatılır ve aktarılır. Doğadaki felaketler, kişilerin değer ve norm dışında davranmalarının cezası olarak sunulur. Bu durum insanın doğa ile etkileşiminin düşünce ve hayal dünyasındaki yarattığı etkinin bir sonucudur. Çünkü “fiziksel nesnelere ve tözlere ilişkin tecrübemiz, kavrayışımıza ilave bir temel sağlar, fiziksel nesnelere tecrübemiz de ontolojik metaforlara, olaylara, aktivitelere, hislere, düşüncelere entiteler ve tözler olarak bakma tarzlarına temel sağlar” (Lakoff ve Johnson, 2015: 54-55). Doğadaki yok oluşa ve yıkıma dair ifadeler, insan bilincinde varoluşunun özüne ve manevi değerlere dair yıkımla bütünleşmektedir. Doğadaki felaketleri ahlaki yıkımla bütünleştirmek ise tecrübe temeline dayalı kültürel bir söylemin ifadesi haline gelmektedir. Her iki durumda da bir bozulma ve yok olma söz konusudur. Efsanelerde olumsuz sonucun nedeni ahlaki değer ve tutumların dışında olmaktır. Bunun sembolik ifadesi ise Evrenli Dağı ile ilgili efsanede dağın belirli bir yerinde ot bitmemesi, dağda yaşayan ve köy halkına zarar veren ejderha ile Efteni Gölü efsanesinde ekmek isteyen Hızır’a ekmek vermeyen kişinin başına gelen felaketlerle somutlaştırılır. “Ekmek İsteyen Hızır” efsanesinde ise toplumsal kabuller, inanç ve toplumsal belleğin manevi değerlerin dışında olana ceza olarak sunulanlar ekolojik bakış açısı ile şu şekilde bir araya getirilir:

“Hızır hangi evin kapısını çalsa hep olumsuz cevaplar almıştır. Oysa istediği bir dilim ekmektir. “Yok!” derler, kovarlar onu.

Yılmadan dolaşır kapıları...Sonunda bir kadın kapısını açar.

“Buyurun dede...”

“Kızım açım; bir dilim ekmek isterim.”

Kadın ne desin.. Ocakta bir şeyler kaynıyor ama tenceredeki ne ettir, ne de sebze.. Orada kaynayanlar çocukları avutmak için tezektir.

Hızır, zaten her şeyi bilmektedir. Herkesin yüzüne kapadığı kapıları bu fakir kadın sonuna kadar açmıştır.

“Dede tencerede kaynayan...”

“Biliyorum kızım, biliyorum.”

Hızır daha sonra bu merhametli anneyi uyarır:

“Haydi kızım, gidiyoruz. Çocuklarını yanına al, çabuk şehri terk et! Sakın ola ki arkana bakma, doğruca yoluna koyul!”

Hep birlikte evden ayrılırlar. Kadın çocuklarıyla birlikte gösterdiği yolda yürümeye başlar. Bu arada bir gürültü işitir; adeta kulakları sağır edecek bir gürültüdür bu. Kadın merak edip arakasına bakar ki ne görsün!... Her tarafı su kaplamış, şehir adeta göle dönmüş...” (Sakaoğlu, 2014: 160-161).

Efsanede yardımseverlik, alçakgönüllülük ve paylaşma anlayışının karşılığı toplumsal mekanizmanın ödülü olarak hayatta kalmaktır. Yanlış bir davranışta bulunan birinin başına gelen olumsuzlukların sembolik kodu ise ekolojik zarar ve yıkımdır. Bu bağlamda “folklorun bir parçası olarak kabul gören inançlar ve bilgiler, ekolojiye dair tutum ve davranışlar üzerinde etkili bir role sahiptir. Folklor, doğası gereği kolektif bilinci bünyesinde barındırdığından bir topluluğun hafızasında yer alan geleneksel ekolojik bilgi aynı zamanda kolektif bilinç ve tutumların yansımaları olarak da tezahür etmektedir.” (Yolcu ve Aça, 2019: 866).

Efsaneler, kutsal, değerli ve yararlı olarak nitelendirilen davranışları ve tutumları benimsetme işlevinin yanı sıra sözlü kültürde yüzyıllardır yapılan bir uygulamanın (davranışın) nedenini açıklama gibi bir işlev de görmektedir. Bu bağlamda kabul edilen, uygulanagelen bir davranış da efsanenin oluşumu için önemli bir rol oynayabilmektedir. Van’da anlatılan “Artos Dağı” adlı efsanede Gevaşlı kızların yaz gecelerinde yastıklarının altına bir buğday başağı ile elma koymalarının gerekçesi şu şekilde anlatılmaktadır:

“Doğu yelleri ile batı yellerini arası bozulmuş. Her gün taraflar fırtınalarını, boranlarını toplar Artos’un tepesinde kavgaya tutuşmuş. Artos Baba’nın buna canı sıkılmış. Taraflara haber salmış. Gelin barışın küslükler bitsin, artık kavga olmasın, hısımlık olsun demiş. Bunun üzerine doğu yeli kızını, batı yelinin oğluna vermiş. Her şey düzeldi derken bir gece Artos’ta ay tutulmuş. Bu sırada doğu yelinin kızının yüzünü ay ışığında Gevaş’ın damda yatan kızları görmüş. Batı yelinin oğlu “onun yüzünü benden önce el gördü” deyip evliliği bozma kararı almış. Araya büyükler girmiş. Toy toplanmış. Tüm yellerin olduğu toya Ay da katılmış. Ay “kızın yüzünü önce ben gördüm.

Gevaş'ın kızları da benim ışığımda gördü" demiş. Bunun üzerine taraflar barışmış. Fakat bu sefer de Ay dede Gevaş kızlarına kızmış. "Yel gibi duyulmadan elma gibi soyulmadan, Ay gibi dolunmadan boran gibi ulumadan ev bulmuyasınız" demiş. Ay dedenin bu sözlerinden sonra kızlar evlenecek yiğit bulamamaya başlamış. Kızlar sararıp solmuşlar, yaptıklarına pişman olmuşlar. Çareyi Gevi Ana'ya gitmekte bulmuşlar. Gevi Ana çareyi kısa sürede bulmuş Genem'in süteli, Siv'in kötali bu işi halleder demiş. Gevaş'ın kızları bu tarihten sonra elma yetişene kadar yastıklarının altına buğday başağı, elmanın yetişmesi ile elma koyarlarmış. Böylece Ay dedenin kargışının etkisi azalmış. Ama Gevaş'ın kızlar ay ışığında çok kaldıkları için hep ay yüzlü olurmuş. (URL-1)

Bu efsanede yaşanan coğrafyada bolluk ve bereketi çağrıştırmacı sembolik nesnelere anlamları ve doğa temeline dayalı ruhi sağaltıcılığın kültürel kodları aktarılmakta, doğadaki varlıklar ise bir davranışın gerekçesini anlatmak için kişileştirilmektedir. Özellikle kişileştirmelerle, doğadaki varlıklara canlılık atfetmek "dünyadaki fenomenleri insani terimlerle-kendi motivasyonlarımız, amaçlarımız, eylemlerimiz ve niteliklerimiz temelinde anlayabildiğimiz terimlerle- anlamlandırma imkanı vermektedir" (Lakoff ve Johanson, 2015: 64). Ontolojik temele dayalı kavramları algılayabilmenin en önemli şekillerinden biri olan kişileştirmede doğa ile ilgili unsurlar düşünce ve duyguların aktarımında kültürel belleğin en önemli yaratım alanını oluşturmaktadır. Bu yaratıcılıkta evrensel bir duygunun ve düşüncenin aktarımında doğa olaylarının çağrıştırdıklarından yola çıkarak yapılan anlatım tarzı, algı ve düşünce arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Mekândaki sabitlik efsanede dağ ile kişileştirilmekte, toplumsal yapının akrabalık sistemine dayalı kodu (baba) uzlaştırmacılığın, bütünleştiriciliğinin bir unsuru olarak sunulmaktadır. Bu durum efsanelerin sadece davranış ve düşünceleri biçimlendiren bir anlatı olarak değil aynı zamanda tutum ve değerleri açıklayıcı bir anlatı olarak da kültürel bellekte yaşadığını ortaya koymaktadır.

Efsanelerde doğadaki herhangi bir varlığın fiziki özelliğine dayalı deneyim bilgisi, yanlış bir davranışın aktarılmasının sembolik kodlaması olduğu gibi bir duygu ve düşüncenin anlatımının da aracı olabilmektedir. Doğadaki varlıkların fiziki özelliklerinin bir duygunun anlatımında ve aktarımında işlevsel olarak kullanımı sadece efsanelerde değil halk anlatılarının çoğunda yer almaktadır. Bu durumun örneği Dede Korkut Kitabı'nda Kazan Bey Oğlu Uruz'un Tutsak Olduğu Hikâyede Burla Hatun'un oğlunun tutsaklığı ile ilgili soylamasında şu şekilde yer almaktadır:

Sam yılleri esmedin Kazan kulağum cınlar

Sarımsak otu yimedin Kazan içim göyinür

Saru yılan sokmadın ağça tenüm kalkar şişer (Ergin, 1997: 164).

Bu soylamada kadın, yüzyıllara dayanan doğanın şifa verici bilgisini kendi duygusunu anlatmak için kullanmaktadır. Sarı yılanın doğada yaşayan kişiler için önemli bir tehlike olduğu ve bu yılan soktuğunda vücutta

görülebilecek semptomların neler olduğu ve bunun için panzehir olarak kullanılacak bitkinin adı kadının duygusunu anlatan soylamasında aktarılan hayat kurtarıcı bir bilgidir. Bu bağlamda halk anlatılarında estetik ve toplumsal yarar bir araya getirilmekte, duygunun aktarımında kullanılan işlevsel bir bilgi hayatta kalabilme bilgisinin estetik söylemiyle bütünleşmektedir. Burada sarımsak otunun yılan zehrine iyi geldiği ve sonrasında vücutta fizyolojik bir belirti olarak yanma olayının görülebileceğinin işareti toplumsal belleğin yüzyıllara dayalı tecrübesi temeline dayalı olarak aktarılmaktadır. Hem psikolojik, hem de fizyolojik tedavi yöntemleri sonraki kuşakların estetik yaratıcılıklarının ve hayatta kalabilmelerinin sembolik kodları haline gelmektedir. Böylelikle anne, duygusunun estetik ifadesini toplumsal yarar adına önemli bir bilgiyi de vererek aktarmaktadır. Bu açıdan “kadınların toplumsal konumları ile geleneksel bilgi belleği taşıyıcılığı arasında güçlü bir bağ vardır” (Özdemir, 2018: 14). Kadın sadece gözlemleyen ve gözlemlediklerini aktaran değil aynı zamanda yaşadıklarını yüreğinde hissedip kültürel hafızanın rehberliğinde sözleriyle dışa vurandır. “Bu kapsamda kadınlar geleneksel bilgi temelli altyapının (yazlık veya kışık yiyecek, giyecek, dokuma vb.) hazırlanması, hastalıkların tedavi edilmesi, bakımların gerçekleştirilmesi gibi işlevleri yerine getirirler” (Özdemir, 2018: 14). Geleneksel ekolojik bilginin estetize edilmiş işlevsel aktarımını bitki ve hayvanlarla ilgili pek çok efsanede de görmek mümkündür. Bu türde varlıkların özellikleriyle ilgili ayrıntılı açıklamalara yer verilmekte, bitki ve hayvanın özelliklerine dair geleneksel bilgiler anlatı kurgusu içinde aktarılmaktadır. Bu bağlamda, “Türk folklorunun en eski formlarında canlılar dünyası ile insan arasında keskin bir hiyerarşinin kabul edilmediği ve bundan hareketle doğa-kültür karşıtlığı olgusunun yerine doğa-kültür bütünlüğünün görünür kılındığı söylenebilir” (Yolcu ve Aça, 2019: 866). Bireyin doğa ile ilişkisinin bir sonucu olarak hangi bitkilerin yararlı, hangisinin zararlı olduğu, bitkinin temel özelliklerinin ne olduğu, sağaltmada nasıl kullanıldığı gibi pek çok bilgi anlatı kurgusu içerisinde yüzyıllar boyunca anlatılmakta ve aktarılmaktadır. Aynı şekilde hayvanların fizyolojik özelliklerine dair (uçuşları, sesi, görüntüsü) geleneksel doğa bilgisine dayalı pek çok bilgi efsaneler yoluyla aktarılmakta ve yaşatılmaktadır. Efsaneler bu özellikleriyle doğadaki pek çok varlığın özü ile ilgili deneyim belleğine dayanan bilgiye ulaşmanın, yaşamda fizyolojik olarak varlığı sürdürübilmenin anlatı temeline dayalı kodlarını yaşatmaktadır. Bu şekilde etnobotanik, halk hekimliği, geleneksel mutfak kültürü, halk veterinerliği gibi pek çok alanın bilgileri efsanelerde manevi dünyanın değerleri ile bütünleşerek aktarılmaktadır. Doğaya dayalı geleneksel deneyim belleği Yusufçuk Kuşu ile ilgili anlatılan aşağıdaki efsanede algı temeline dayalı olarak şu şekilde aktarılmaktadır:

“Yusufçuk, vaktiyle çok yaramaz bir çocukmuş. Annesi yemek pişirirken gelir, yemeğin üzerinden yermiş, olmadık yaramazlık yaparmış. Bir gün annesi süt pişirirken Yusuf, sütü içmeye çalışmış. Annesi de elindeki kepçeyle başına vurup şöyle demiş:

“Sen kuş olup pırlayasın, bir daha gözüm görmeye!”

O anda Yusuf kuş olup uçmuş. Annesi de yandım yandıma düşmüş. Elindeki kepeyle bir de kendi başına vurmuş ve “Allahım beni de kuş eyle.” Demiş. Anne de kuş olup uçmuş;başlamış Yusuf’unu aramaya. Bir yandan onu ararken bir yandan da şöyle bağırmış:

“Yusuuuf, gel,iç.....Yusuuuf, gel süt iç.”

Yusufçuk kuşlarının başlarındaki beyazlık da kepçenin iziymiş.” (Sakaoğlu, 2013: 150).

Efsanede Yusufçuk kuşunun başındaki beyazlıkla ve çıkardığı sesle ilgili algısal bir duruma yönelik açıklama yapılmakta ve bu durum, istenmeyen davranışlarla ilgili bir olay kurgusuyla bağlantılandırılarak aktarılmaktadır. Böylelikle insanın varlığını devam ettirmesi doğanın özelliklerini bilmesi, anlaması ve onunla uyumlu bir şekilde yaşamasından geçmektedir. Efsaneler de bu anlamlandırmanın kültürel bellekte aldığı şekil olarak yaşamaktadır.

Algı, Bellek ve Mekân

Efsanelerde algısal yapının sembolik anlamlar kazandığı bir diğer alan mekândır. Efsanelerdeki mekânlar coğrafyanın dağ, tepe, pınar gibi doğal mekanları olduğu gibi belirli olağanüstü özelliklere sahip kişilerle ilişkilendirilen yerler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kültürel yapı içerisinde mekân pek çok icranın gerçekleştiği yer olarak hatırlama, bellek ve anılarla da yakından ilgilidir. Mekân anlatı içerisinde zamanın, toplumsal bağ ve ilişkilerin somutlaştırıldığı bir alandır. Özellikle zamana efsanelerde çoğunlukla mekânsal dil kullanılarak atıfta bulunmaktadır. Bilişsel bilimci Lera Boroditsky, mekân tanımında kültürlerarası farklılıklar olduğunu, insanların ait oldukları kültürlerdeki mekân tanımının zihinlerinde zamanı temsil ediş biçimini etkilediğini ileri sürmektedir (Aktaran Groh, 2019: 201). Bu bağlamda efsanelerde zamanın belirsizliği mekânın somutluğu ve algısıyla bütünleşmektedir. Bu anlatılarda zaman, geçmişi, bugünü ve geleceği inanma boyutuyla içine alan bir zaman anlayışıdır. Geçmişte yaşanmış bir olayın bugünü ve geleceği şekillendirmesi, efsanenin yaşanacaklar için ya da yaşanması istenmeyenler için oluşturulan formülistik yapısı ile bütünleşmektedir. Anlatılanların geçmişle ilgili olması, bireylerin ve toplumun deneyimleri ile olan bağı efsanelerin zamana bağlı unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Zaman ile ilgili öğeler; özellikle tarihi olaylarla ilgili efsanelerde ya olay üzerinden (Kıbrıs Barış Harekâtı ile ilgili vb.) ya da kişiler üzerinden (Dördüncü Murad zamanı gibi) verilmektedir. Bu durum da yine mekânın somutluğundan kaynaklanmaktadır. Anlatılan efsane ile ilgili somut nesnelere ve kişiler belirli bir mekânda yer almaktadır. Burada önemli olan olayın yarattığı somut sonuçlardır, bu doğrultuda olayın gerçekleşmiş olması da bireyleri geçmiş bir zaman anlayışına dolaylı da olsa götürmektedir. Bu özellikleriyle efsaneler sadece içinde yaşanan coğrafyanın ve mekânın özelliğini değil sözlü tarihin ve kültürel belleğin aktarımını da sağlamaktadır.

Mekânda kalıcı bellek “yaşam boyunca mekânla ilgili duyuların, algılamaların, öğrenmenin, deneyim ve anıların yalnızca kendi bileşenleri ile değil; içinde geçen fenomenlerle, ortam özellikleriyle ve yaşamla birlikte, bir başka deyişle bağlamı ile birlikte belleğe kaydedilmesi, ilişkilendirilmesi olarak tanımlanabilir” (Özak ve Gökmen, 2009: 150). Efsaneler, mekânda kalıcı belleğin oluşmasını sağlayan anlatılardır. Mekândaki icranın hatırlanabilir, uygulanabilir, anlatının ise yüzyıllar boyunca aktarılabilir olmasını sağlayan mekânın “anı, bellek, duyum ve algılarla” olan ilişkisidir. Halbwards’ın da belirttiği gibi “her türlü kolektif bellek, mekânsal bir çerçevede vuku bulur. Herhangi bir hatıralar kategorisinin yeniden canlanması için dikkatimizi çevirmemiz gereken şey mekândır” (Halbwards, 2018: 174). Sözlü kültürün pek çok anlatısında mekânın belirli kişilerle, olaylarla, geçmiş ve hatıralarla ilişkilendirilmesi, mekân-insan ve nesne ilişkisinin çok boyutlu yönünü gözler önüne sermektedir. Groh’a göre “belirli bir anda görebildiğiniz, duyabildiğiniz ve hissedebildiğiniz şeyler, bulunduğunuz yere gitmek için yaptığınız hareketler, o hareketlerle ilgili anınız ve o bölge hakkındaki coğrafi bilginiz hepsi dünya içindeki konumuzla ilgili algıya katkıda bulunur” (Groh, 2019: 17). Bu bağlamda efsanelerde mekân algısı, bireyin yaşadığı evrendeki yerinin ve konumunun kökenini anlattığı gibi bireyin hareketinin anlamını, yönünü ve sınırını belirler. Bireyin yaşam tarzını ve şeklini, giyim-kuşamdan yeme içmeye, estetik yaşantısından edebi söylemine kadar pek çok unsurunu oluşturan mekâna anlam yükleyen ve onu hatırlanabilir kılan ise insan zihnidir.

Mekânla ilgili efsaneler, genellikle bir yerin adlandırılması ilgili efsaneler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yer adlarının anlamsal ve biçimsel çağrışımları, dilbilimsel özellikleri de belirli bir mekânla ilgili efsanelerin temelini oluşturmaktadır. Bu durumda sözcüklerin etimolojik özellikleri ve anlamsal çağrışımları da mekânlarla ilgili adlandırmaların kökeni ile ilgili açıklamalar için temel oluşturmaktadır. Özellikle farklı iki kelimenin bir araya gelerek belirli bir mekân ismiyle biçimsel yakınlık oluşturacak şekilde kullanılması ve bu yakınlıkla ilgili bir olay kurgusunun oluşturulması bazı efsanelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kelime benzerliklerinin tarihi ve inançsal unsurlarla birleşmesi hem akılda kalıcılığı, hem hatırlatıcılığı sağlamaktadır. “Konya’nın Kon Ya!; Eğirdir’in Eğir Dur! dan; Hopa’nın Hoppa’dan, Burdur’un Burada Dur’dan” (Sakaoğlu, 2003: 174) dediğine dair anlatılar, belirli bir yerin kökenini anlatan efsaneye temel oluşturabilmektedir. Bu şekilde her bir sözcük, algısal ve biçimsel özellikleriyle anlamsal kurguyu oluşturan, ortak kültürel yaşantının unsurlarıyla kültürel belleğin anlamlı söylem haritalarını oluşturmaktadır. Efsane içerisinde mekânla ilgili adlandırmalar anlatıyı görsel imge olmanın dışında ses benzerliklerinin çağrışımsal temelli hatırlatıcılığıyla ilişkilendirilebilen işitsel bir imge haline de getirmektedir. Yerle ilgili isimlendirmelerde sözcüklerin biçimsel özelliklerinin yanı sıra kişilerle ilgili anlatılar (Çoban Dede, Sarıkız vb.), mesleki tecrübe ve yer bağlantısı (Ulu burnu, Görmeli Köprüsü), ekolojik adlandırmalar, (Mersin ilinin adının murt

adı verilen bir bitkiden geldiğine dair), dini unsurlar (Balıklı Göl) da sembolik bir anlam kazanmaktadır.

Mekânla ilgili efsanelerde çağrışımlar kadar benzerlikler de önemli bir yer tutmaktadır. Doğadaki pek çok coğrafi oluşumun kökenine dair açıklamalar nesne- mekân ilişkisi üzerinden kurgulanmaktadır. Özellikle belirli nesnelerin özelliklerine dayalı benzetmeler, kültürle ilgili metaforik anlatımların oluşumunda sosyo-ekonomik durumların, kültürel yapının ve coğrafyanın özelliklerinin etkili olduğunu göstermektedir. Benzetmeler, düşünce ile gerçek hayatta yapıldığında fiziksel olarak deneyimleyebileceğimiz şey arasında net bir ilişki (Groh, 2019) olduğunu göstermektedir. “Yaşlı Kadının İği” adlı efsane toplumsal yaşam, ekonomik etkinlikler, uğraş alanları, olağanüstülükler ile düşünce ve hayal dünyası arasındaki benzerlik temeline dayalı ilişkiyi şu şekilde aktarmaktadır:

“Vaktiyle yaşlı bir dev anası yaşarmış. Bunun beş tane de keçisi varmış. Yaşlı kadın bu keçileri daima kendisi otlatır, kimseye emanet etmezmiş. Yine bir gün keçilerini alıp otlatmaya götürmüş. Keçiler otlarken kendisi de sırtını Tarbagatay Dağları’na vermiş, yorulmayayım diye de ayaklarını Altay Dağları’na uzatmış. Böylece o hem dinlenecek, hem de elindeki iği ile uğraşacakmış Derken keçilerine bir kurdun hücum ettiğini görmüş, Keçilerini kurtarmanın en iyi yolu elindeki iği kurda fırlatmış. O da öyle yapmış; elindeki iği fırlatmış ve tam isabet kaydetmiş. Bugün iğin saplandığı yerde sönmüş bir volkan vardır. Gerçekten de o yaşlı kadının iği gibidir.” (Sakaoğlu, 2014: 47-48).

Bu efsanede hayvancılık ve bu alanla ilgili nesnelere, coğrafi bir yerin şeklinin benzerlik temelli anlatımına kaynaklık etmiştir. Çünkü “farklı kültürlerin kavram sistemleri kısmen geliştikleri fiziki çevreye bağlıdır” (Lakoff ve Johanson, 2015: 194). Algılanan unsurlar; benzerlik temeline dayalı olarak farklı nesnelere ilişkilendirilmekte ve kültürel yaratıcılık ile son şeklini almaktadır. Bu açıdan ilk başta algılar, “bireysel bellekle ilgilidir” (Assmann, 2001: 41). Bireysel belleğin içeriğini kişisel yorumlamalar ve değerlendirmeler; çerçevesini ise kültürel yaklaşımlar oluşturur. Algılanan unsurların kavramsal ve sembolik anlamlar kazanması ancak zihinsel bir tasarımla mümkün olabilmektedir. Zihinsel tasarımlarda ise tecrübe temeline dayalı benzerlikler ve çağrışımlar önemlidir. Benzetmeler, herhangi bir unsurun içerisinde yer aldığı bağlamdaki önemini ortaya koyma, yaşanan coğrafyanın özelliklerinin kavramsal ve estetik yapıları nasıl biçimlendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Bireyin benliğini kendi dışındaki dünyaya göre tanımlaması ve anlamlandırabilmesi yaşadığı dünyayı algılaması ve kavramlaştırmasıyla mümkün olmaktadır. Sözlü kültür geleneğinde yaratılan ve yüzyıllar boyunca aktarılan her bir anlatı, bireyin benlik tanımlamasının, bulunduğu coğrafya ile uyumlu bir şekilde hayatını devam ettirebilmesinin algı, duygu, düşünce ve estetik söylemle harmanlanmış kültürel bellek aktarıcıları

olmuştur. Yaşanılan coğrafyanın özellikleri, nesnelere, mekânları hem estetik yaratıcılığın, duyu ve düşünceleri aktarmanın hem de hayatta kalabilmenin işlevsel kültürel kodlarını yaratmıştır. Farkındalık yaratma, bilme, öğrenme, anlamlandırma, sembolik anlamlar yükleyebilme, ayırt edebilme, mekânsal ve tarihsel bağ ile anlatı çerçevesini oluşturma, düşünceyi somutlaştırma, kültürel aktarımı sağlama, herhangi bir olayın nedenini ortaya koyma, sosyal davranış ve kural oluşturabilme, tutumları belirleme işlevleriyle toplumsal yapı içerisinde önemli bir yere ve işleve sahip anlatılar olan efsaneler, bireyin dünyayı anlamasının ve anlamlandırmasının algısal temele dayalı söylem haritalarıdır. Tarih, gerçeklikler, deneyimler, benzerlikler, algı ve çağrışımlar, sembolik kodlamalar algısal yapının kavramsal anlam kazanmasını sağladığı gibi belirli bir değer, kural ve tutumun oluşmasını ve doğanın kendi yapısı içindeki bütünlüğü, uyumu, dengeyi anlamayı da sağlamaktadır. Bu bağlamda deneyimler, gözlemler, etkileşimler, ekonomik faaliyetler efsanenin anlamsal ve kavramsal kurgusunu oluşturmaktadır. Bu anlatı kurgusundaki ortaklıklar etrafında birleşen insan toplulukları da hem dinlemek hem de anlatmaktan duyduğu hazzı paylaşmaktadır. Bu anlamda tecrübe edilmiş bilgi, inanç unsurları ile birleşerek yüzyıllar boyunca kültürel belleğin sembolik kodlarının aktarıldığı, toplumun üyeleri tarafından alt yapısı bilinen bir metin olarak karşımıza çıkmakta, grubun ve toplumun kimliğini tanımlamasının ve yansıtmasının temel dinamiği olarak yaşatılmaktadır. Bu anlatılar, geçmişin deneyimlerini geleceğe taşıyan kültür mühendisliğinin anahtar metinleridir. Bugün, modern çağın doğaya dayalı yıkımlarının (sel, su baskını, heyelan vb.) temelinde sözlü anlatı geleneği ve deneyim belleğinin uzağında olmak yatmaktadır. Yüzyılların şekillendirdiği anlatılar olarak efsanelerde doğayı, geleneği, deneyimi, uyumu anlamak geleceği doğru bir şekilde şekillendirmenin kültürel genetik kod temeline dayalı anahtar kavramlarını oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Alptekin, A. B. (2014). *Efsane ve motifleri üzerine*. Ankara: Akçağ.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel bellek*. (Çev.: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı.
- Bell, S. (1999). *Landscape: Pattern, perception and process*. London: E&FN Spon.
- Divanü Lügat-it-Türk* (2006). (Çev.: Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gander, M. J. – Gardiner, H. W. (2004). *Çocuk ve ergen gelişimi*. (Yayına Hazırlayan: Bekir Onur), Ankara: İmge.
- Groh, J. M. (2019). *Mekân yaratmak, beyin neyin nerede olduğunu nasıl biliyor?*. (Çev.: Gürol Koca), İstanbul: Metis Bilim.
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif bellek*. (Çev.: Zuhâl Karagöz), İstanbul: Pinhan.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (2015). *Metaforlar*. (Çev.: Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: İthaki.

- Porteous, J. D. (1996). *Environmental Aesthetics: Ideas, Politics and Planning*. London: E&FN Spon.
- Sakaoğlu, S. (1992). *Efsane Araştırmaları*, Konya: Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi.
- Sakaoğlu, S. (2013). *101 Anadolu efsanesi*. Ankara: Akçağ.
- Sakaoğlu, S. (2014). *101 Türk efsanesi*. Ankara: Akçağ.
- Saydam, M. B. (2013). *Deli Dumrul'un bilinci, Türk İslam ruhu üzerine bir kültür psikolojisi denemesi*. İstanbul: Metis.
- Şerif M. - Şerif C. (1996). *Sosyal psikolojiye giriş*. İstanbul: Sosyal.
- Tura, S. M. (2004). *Freud'dan Lacan'a psikanaliz* İstanbul: Kanat.
- Özak, N. Ö. – Gökmen, P. G. (2009). Bellek ve mekan ilişkisi üzerine bir model önerisi. *İTÜ Dergisi*, 8 (2),145-155.
- Özdemir, N. (2018). Geleneksel bilgi ve kültür ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 18(1), 1-28.
- Yolcu, M. A.- Aça, M. (2019). Geleneksel ekolojik bilgi ve folklor. *Folklor/edebiyat*, 25 (100), 861-871.

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: "Artos Dağı Efsanesi" <http://www.vansesigazetesi.com/yazar-van-artos-dagi-efsanesi-3190.html> (Erişim: 10.08.2020)